საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

ქართული ენციკლოპედიის ი. აბაშიძის სახელობის მთავარი სამეცნიერო რედაქცია

თამარ მეფე

თამარი. ფრესკა. ვარძიის მონასტერი.

თამარი (დაახლ. 1160–1213, სხვა ცნობებით – 1207, 1210), საქართველოს მეფე 1184-იდან, გიორგი III-ის ასული. 1178 გიორგი III-მ, ითვალისწინებდა რა ტახტის მემკვიდრეობის გამო შექმნილ, დაძაბულ ვითარებას, თ. თანამოსაყდრედ აკურთხა. გიორგი მეფემ თ-ის კურთხევა ყველა წესის დაცვით ჩაატარა „განრჩევითა და გამორჩევითა, განგებითა და გაგონებითა ზენისა მის ხუედრისა, შარავანდედთა მნებებელისათა მეფე ყო თამარ, თანადგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ებისკოპოზთა, დიდებულთა იმიერთა და ამიერთა, ვაზირთა და სპასალართა და სპასპეტთა". გიორგი III-ის გარდაცვალების შემდეგ, 1184-იდან თ. ერთმმართველი გახდა. მისი გამეფებისთანავე ფეოდ. არისტოკრატიის ერთმა ჯგუფმა დაიწყო ბრძოლა დაკარგული პოლიტ. პრივილეგიების აღსადგენად. უპირველეს ყოვლისა, მათ თ. ხელახლა აკურთხეს მეფედ, რითაც ხაზი გაუსვეს თავიანთ უფლებებს (არსებობს თვალსაზრისი, რომ თ-ის მეორედ კურთხევა არ წარმოადგენდა განსაკუთრებულ მოვლენას, რადგან არსებობდა ტრადიცია მეფის გარდაცვალების შემდეგ თანამოსაყდრედ კურთხეული მემკვიდრის ხელმეორედ კურთხევისა). ამასთანავე, თ. იძულებული იყო დაეკმაყოფილებინა მათი ზოგი სხვა მოთხოვნა, მაგ., გადააყენა გიორგი III-ის მიერ აღზევებული უერთგულესი მოხელეები – ამირსპასალარ-მანდატურთუხუცესი ყუბასარი და მსახურთუხუცესი აფრიდონი. ამის შემდეგ მეფის ხელისუფლების შეზღუდვის მოთხოვნით გამოვიდა მეჭურჭლეთუხუცეს ყუთლუ-არსლანის დასი (იხ. ყუთლუ-არსლანის

დასის გამოსვლა). ჩანს, საკითხი კომპრომისული შეთანხმებით მოგვარდა, რის შემდეგ თ-მა ისურვა ხელისუფლების ოპოზიციაში მდგომი კათოლიკოსის, მიქელ მირიანის ძის (იხ. მიქელ IV) გადაყენება. ამისთვის მოწვეულ იქნა საეკლ. კრება, რ-საც საგანგებო მოწვევით ესწრებოდნენ თ-ის მომხრე გავლენიანი საეკლ. პირები, მიქელის მიერ კათოლიკოსობიდან გადაყენებული ნიკოლოზ გულაბერისძე (იხ. ნიკოლოზ I), ანტონ ქუთათელი და სხვანი. მართალია, მიქელის გადაყენება ვერ მოხერხდა, მაგრამ მეფისათვის არასასურველი რამდენიმე მაღალი საეკლ. თანამდებობის პირი გადააყენეს. 1185 გავლენიან ფეოდალთა ერთმა ჯგუფმა თ. მისი სურვილის წინააღმდეგ ანდრია ბოგოლიუბსკის შვილ იურიზე (გიორგიზე) (იხ. იური ანდრიას ძე) დააქორწინა. თავდაპირველ დამარცხებათა შემდეგ თ-მა თანდათან განიმტკიცა პოზიციები. პირველ რიგში (ორი-ორნახევარი წლის შემდეგ), განქორწინდა არასასურველ მეუღლესთან. იურის მოწვევის და შემდეგ განქორწინების მიზეზი იყო მეფესა და მის მოწინააღმდეგე ფეოდალთა შორის ინტერესთა დაპირისპირება. განქორწინებას ღრმა პოლიტ. საფუძველი ჰქონდა, თუმცა მიზნის მისაღწევად თ-მა იურის უარყოფითი თვისებები გამოიყენა (მიდრეკილება „მემთვრალეობისა" და სოდომური ცოდვისადმი, არ არის გამორიცხული, რომ ეს ბრალდებები გადაჭარბებულიც იყო). თ-ის ქმარყოფილი საქართველოდან გააძევეს. თ-მა მაღალ თანამდებობებზე თანდათან თავისი ერთგულნი შემოიკრიბა, დააწინაურა და სახელმწ. მმართველობის სადავეები თვითონ ჩაიგდო ხელში. 1187 (ან 1189) იქორწინა დავით სოსლანზე და შეეძინა ორი შვილი – გიორგი (ლაშად სახელდებული) და რუსუდანი. მეფის პოლიტიკით უკმაყოფილო ფეოდალებმა (მეჭურჭლეთუხუცესი ვარდან დადიანი, სამცხის სპასალარი ბოცო ჯაყელი, გუზან ტაოელი და სხვანი) 1191 აჯანყება მოაწყვეს და ბიზანტიაში მყოფი თ-ის ქმარყოფილი იური საქარ-თველოში შემოიყვანეს. თ-მა თავდაპირველად მოლაპარაკებით სცადა საქმის მოგვარება, შემდეგ კი მათ წინააღმდეგ ლაშქარი გაგზავნა და აჯანყებულები დაამარცხა. იური ისევ ბიზანტიაში გააძევეს, ხოლო მოღალატე ფეოდალთა თანამდებობებზე მეფემ თავისი მომხრეები დანიშნა. 1193 იურიმ რანის ათაბაგის დახმარებით ისევ სცადა ბედის შემობრუნება, მაგრამ ეს მცდელობაც უშედეგოდ დამთავრდა.

თამარი. ფრესკა. ბეთანიის მონასტერი.

თ-მა დაამარცხა მეფის პოლიტიკით უკმაყოფილო დიდებული ფეოდალები. ოპოზიცია იძულებული გახდა დამორჩილებულიყო. მეფემ სასტიკად ჩაახშო სახელმწ. ვალდებულებათა წინააღმდეგ მიმართული მთიელთა (ფხოველთა, დიდოელთა) აჯანყება, რ-იც სამ თვეს გაგრძელდა (დაახლ. 1212).

თ-ის მეფობის პირველ პერიოდში, დაძაბული შინაბრძოლის ვითარებაში, საქართველო მხოლოდ მეზობელთა თავდასხმებს იგერიებდა და ფეოდ. სახელმწიფოსათვის ჩვეულებრივ წვრილ სასაზღვრო თარეშს აწყობდა. XII ს. 90-იანი წლებიდან საქართველომ ფართო მასშტაბით შეუტია მოსაზღვრე სელჩუკიანი თურქების სახელმწიფოებს. მახლობელი აღმოსავლეთის მაჰმადიანთა სამფლობელოები გაერთიანდნენ საქართველოს წინააღმდეგ საბრძოლველად და დახმარება თავიანთ უზენაეს სას. ხელისუფალს, ბაღდადის ხალიფას, სთხოვეს. 1195 შამქორთან ბრძოლაში ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს აზერბ. ათაბაგ აბუბაქრისა და მისი მოკავშირეების ლაშქარზე (იხ. შამქორის ბრძოლა 1195). 1203 დაამარცხეს რუმის სულთნის რუქნადინის ლაშქარი (იხ. ბასიანის ბრძოლა 1203), 1199–1203 აიღეს სომხ. ქ-ები: ანისი, ბიჯნისი, დვინი, რის შედეგადაც ჩრდ. და ცენტრ. სომხეთი საქართველოს შემოუერთდა. 1204 აიღეს ქ. კარი (ყარსი). საქართვ. სამეფოს კონტროლს დაექვემდებარა დვინ-არზრუმისა და დარუბანდშემახიის მნიშვნელოვანი სტრატ. და სავაჭრო მაგისტრალები. იმავე 1204 ქართველთა ლაშქარმა დაიკავა შავი ზღვის სამხრ. სანაპიროს მნიშვნელოვანი ნაწილი, სადაც თ-მა დააარსა საქართველოზე დამოკიდებული სახელმწიფო – ტრაპიზონის იმპერია. 1208–09 ქართველებმა ილაშქრეს ხლათზე, არჭეშსა და არდებილზე, 1210 დალაშქრეს ჩრდ. ირანი.

თ-ის მეფობის დასასრულისათვის საქართვ. ყმადნაფიცი ქვეყნები იყვნენ: აღმ-ით შირვანი და რანი; ჩრდ-ით – ქაშაგეთი, ოსეთი, დურძუკეთი, დიდოეთი, ღუნძეთი, ლეკეთი, დარუბანდი. სამხრ-ით მოხარკე ქვეყნები იყვნენ: ხლათის სასულთნო, ერზინკის სასულთნო, კარნუ-ქალაქის (არზრუმის) საამირო, ნახჭევნის საამირო. XII ს. უკანასკნელ მეოთხედსა და XIII ს. დასაწყისში ფეოდ. საქართველომ თ-ის ბრძნული და წინდახედული პოლიტიკით თავისი *პოლიტ.* სიძლიერის, ეკონ. და კულტ. აღმავლობის უმაღლეს საფეხურს მიაღწია. თ-ის მეფობის დროს საქართველოში ფართო მასშტაბის სამშენებლო სამუშაოები ჩატარდა. აშენდა გზები, ხიდები, ციხესიმაგრეები, სასახლეები, ეკლესიამონასტრები... მის დროსაა აგებული ბეთანიის, ბერთუბნის მონასტრები, ვარძიის კლდეში ნაკვეთი სამონასტრო კომპლექსი და სხვ. იქმნებოდა ქართ. კულტურის ახ. კერები

როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე საქართველოს ფარგლებს გარეთ. თ-ის ერთ-ერთი ისტორიკოსი მას იერუსალიმის მონასტრის აშენებას მიაწერს (შესაძლებელია, მის დროს მნიშვნელოვანი აღდგენით-სარესტავრაციო სამუშაოები ჩატარდა), მის დროსაა აგებული ჟალიას (ღალიას) მონასტერი კუნძულ კვიპროსზე. თ. დიდ მატერ. დახმარებას უწევდა ქართ. კულტ. კერებს, საგანგებოდ ზრუნავდა საზღვარგარეთ არსებულ ცენტრებზე. ისტორიკოსის სიტყვებით: „მცირითგან მონასტრით საყდარ-ეკლესიანი არა დაუტევა, რომელ არა წყალობით აღავსო". იგი მფარველობდა მეცნიერებს, პოეტებს, ხელოვანებს და ა. შ. თ-ს, ჩანს, ადრეული ასაკიდანვე ამზადებდნენ იმ დიდი მისიისათვის (მეფობისათვის), რაც მას ცხოვრებამ დააკისრა. მის აღზრდას მეფე გიორგის და, განათლებული და გამოცდილი *პოლიტ.* მოღვაწე, ხორასნის სულთნის ცოლყოფილი, დაქვრივების შემდეგ სამშობლოში დაბრუნებული რუსუდან დედოფალი ხელმძღვანელობდა. თ-ის ერთ-ერთი ისტორიკოსი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ მცირე ასაკის თ. „გონებითა არა ყრმებრივითა, არამედ მეცნიერებითა ცნობიერითა გონიერითა და შუენიერითა" გამოირჩეოდა.

თამარი ფრესკა ყინწვისის მონასტერი.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია თ-ის დიპლ. ტაქტი. როგორც წესი, საშინაო თუ საგარეო კონფლიქტების მოგვარებას ის მოლაპარაკებით ცდილობდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა მისი მცდელობა, მოეგვარებინა საკითხი ყუთლუ-არსლანის დასის წევრებთან, რისთვისაც საპატიო მანდილოსნები – კრავაჲ ჯაყელი და ხუაშაქ ცოქალი მიუგზავნა განდგომილთ, რ-თაც, როგორც ჩანს, წარმატებით გაართვეს თავი მოვალეობას. ასევე მოლაპარაკებით ცდილობდა თ. იმ დიდი აჯანყების ჩაქრობას, რ-იც მისი ქმარყოფილის დაბრუნებას ისახავდა მიზნად; აჯანყებულებს საგანგებო ელჩობა გაუგზავნა, მაგრამ მათ არ ისურვეს მოლაპარაკება და მეფე იძულებული გახდა ლაშქრით მოეგვარებინა პრობლემა. თ., როგორც წესი, ცდილობდა ბოროტმოქმედთა შეწყალებას. როგორც თ-ის ისტორიკოსი საგანგებოდ აღნიშნავს, მეფის მოწყალების დამადასტურებელია ის, რომ შეწყალებულ იქნენ ისეთი დამნაშავეებიც კი, როგორებიც იყვნენ ვარდან დადიანი (იხ. დადიანი ვარდან), ბოცოსძე ბოცო და „ამათნი მიმდგომნი დიდებულნი". ამიტომაა, რომ თ-ის დროს „არ იყო მიმძლავრებული, არცა მტაცებელი, არცა მეკობრე და მპარავი". თ-ის ისტორიკოსი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ მისი მეფობისას, ადრიდანვე არსებული წესით – „ძელსა ზედა ჩამორჩობით" სჯიდნენ მხოლოდ ავაზაკებს. გუზან აბულასანის ძე ტაოელი დავით სოსლანმა თ-ის უკითხავად დასაჯა, მას თვალნი დასწვეს „ნაცვლად მრავალთა სისხლთა ქრისტიანეთასა".

თამარი ფრესკა ბერთუბნის მონასტერი

საქართვ. სამეფო კარზე ადრიდანვე დამკვიდრებული იყო ღარიბ-ღატაკთა დახმარების ტრადიცია, ქველმოქმედება მეფეთა აუცილებელ თვისებას წარმოადგენდა. საქართვ. მეფეები, მ. შ. თ. ქველმოქმედებას საკუთარი შრომითაც ეწეოდა: „რამეთუ რაჟამს მოიცალის მარტოებით ყოფად, მყის აღიღის სასთუელი, გინა საკერავი, და ნაშრომსა მას თვსთა ჴელთასა ხუცესთა და გლახაკთა განუყოფნ თვსითა ჴელითა". თ-ის დროს განვითარების მაღალ დონეზე იდგა მეცნ. სხვადასხვა დარგები: ისტორიოგრაფია, ფილოსოფია, მედიცინა, და სხვ. მის დროს შეიქმნა ქართ. კედლის მხატვრობის უბადლო ნიმუშები (ბერთუბნის, ყინწვისის, ბეთანიის, ვარძიის და სხვა ძეგლთა მოხატულობანი), ოქრომჭედლობის (ოპიზარნი, ტბელ-ნი) მსოფლიო მნიშვნელობის ძეგლები. განვითარების უმაღლეს საფეხურს მიაღწია ქართ. შუასაუკუნოვანმა საერო მხატვრულმა მწერლობამ, რ-ის უბადლო ნიმუშებია ჩახრუხაძის, იოანე შავთელის პოემები და შოთა რუსთაველის უკვდავი „ვეფხისტყაოსანი".

თამარის ჯვარი

თ. თავიდანვე იწოდებოდა „მეფედ" (აგრეთვე „მეფეთ მეფედ") და „დედოფლად" (აგ-რეთვე „დედოფალთა დედოფლად"). მისი მეუღლე (როგორც გიორგი, ასევე დავითი) თ-ის თანამეცხედრეობის გამო „მეფე" იყო. თ-ის სრული ტიტული ასეთია: „მეფე აფხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფეჲ და დედოფალი შარვანშა და შაჰანშა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თუითმფლობელი".

ქართველმა ხალხმა მრავალი ლექსი, პოემა, ლეგენდა უძღვნა თ-ს; მასვე მიაწერა თ-ის მეფობამდე და მეფობის შემდეგ აგებული ძეგლების მშენებლობა. თ-ის შემდეგ საქართველო მალევე უმძიმეს მდგომარეობაში აღმოჩნდა, ამიტომ ხალხმა ყოველივე საუკეთესო მის უკვდავ სახელს დაუკავშირა. ხალხურ შემოქმედებაში რეალური ისტ. პიროვნება ლეგენდარულ გმირად იქცა. თ-ის ორივე ისტორიკოსის და ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანეს ცნობით თ. გელათში დაკრძალეს.

ქართულმა მართლმადიდებელმა ეკლესიამ თ. წმინდანად შერაცხა: წმინდა კეთილმსახური მეფე თამარის ხსენების დღეა 1 (14) მაისი.

წყარო:ბასილი ეზოსმოძღუარ ი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, წგ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის *გამოც.*, ტ. 2, თბ., 1959; ისტორიანი და აზმანი შარვანდედთანი, იქვე; ლაშა გიორგის-დროინდელი მატიანე, იქვე, ტ. 1, თბ., 1955; ქართლის ცხოვრება, მთ. რედ. რ. მეტრეველი, თბ., 2008.

ლიტ.: მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი რ., შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში (XII ს.), თბ., 1973; მ ი ს ი ვ ე, თამარი, თბ., 1991; მ ი ს ი ვ ე, დავით აღმაშენებელი; მეფე თამარი, თბ., 2002; ნ ა ტ რ ო შ ვ ი ლ ი თ., ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე გ., ცდა ერთი თარიღის დადგენისა, «მაცნე». ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 1; ო დ ი შ ე ლ ი ჯ., ქართული ისტორიული ქრონოლოგიის ერთი საკითხი (XII–XIII სს. მიჯნა), {ცისკარი}, 1976, № 1; ს ი ლ ა გ ა ძ ე ბ., XII–XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე, კრ.: საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგ. 2, თბ., 1965; Л о р д к и п а н и д з е М. Д., История Грузии XI – начала XIII века, Тб., 1974; მ ი ს ი ვ ე , Georgia in the XI–XIII centuries, თბ., 1987; М е т р е в е л и Р. В., Святая царица Тамар, Стокгольм, 2014.

მ. ლორთქიფანიძე